Frans Spierings en Monique Stavenuiter

Gender en jeugd in de stedelijke vernieuwing

Van achterstand naar achterstelling

Van oudsher biedt de stad mogelijkheden voor uiteenlopende sociale groeperingen om zichzelf in sociaal-economisch opzicht te verbeteren. De stedelijke omgeving ondersteunt processen van intra- en intergenerationele mobiliteit. Dit emancipatoir potentieel wordt ook wel de sociale-liftfunctie van de stad genoemd. Die kent in de praktijk de nodige problemen. Zo is het de vraag of deze functie in gelijke mate wordt benut door mannen en vrouwen, kinderen en volwassen. Mannen ontlenen van oudsher hun identiteit aan hun beroepsbezigheden buitenshuis. De privé-sfeer wordt bij uitstek gezien als het domein van vrouwen. Hoewel deze strikte taakverdeling is veranderd, zijn het nog altijd vooral vrouwen die de meeste zorgtaken voor hun rekening nemen. Aan de talloze voorbeelden van vrouw- en kindonvriendelijke inrichting van de openbare ruimte valt af te lezen dat steden slechts mondjesmaat bijdragen aan de volwaardige participatie van vrouwen en kinderen in het openbare leven. In stedelijke vernieuwing ligt een kans om de sociale en fysieke barrières vanuit gender- en leeftijdsperspectief te verminderen. De centrale vraag in dit artikel luidt: kan gericht stedelijke-vernieuwingsbeleid een bijdrage leveren aan het de-genderen van de seksespecifieke rolverdeling? Analyse van de mate waarin het huidige stedelijke-vernieuwingsbeleid aandacht besteedt aan gender- en leeftijdongelijkheid maakt de noodzaak van een ander beleid zichtbaar. Een overzicht van goede voorbeelden uit het binnen- en buitenland toont de kansen die de moderne stad biedt voor verandering van taakverdeling tussen man en vrouw, jong en oud. In de conclusie pleiten wij voor een gender- en leeftijdbewust stedelijke-vernieuwingsbeleid.

Stad en sociale-liftfunctie: achterstand of achterstelling?

De stad wordt beschreven met de metafoor van een machine die sociale stijging teweegbrengt. De lift is echter een mechaniek dat stijgt én daalt. In stedelijke vernieuwing ligt de nadruk op sociale stijging, verwijzend naar groepen mensen die naar de stad komen om hun individuele of groepsgebonden positie te verbeteren en maatschappelijk hogerop te komen. De stad biedt een kansenstructuur die mensen daarin ondersteunt. Er is een relatief hoog voorzieningenniveau van werk, onderwijs, huisvesting, sociale dienstverlening en zorg. Het Stedelijk Innovatieprogramma (STIP) van het Kenniscentrum Grote Steden en de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek werkt de liftmetafoor als volgt uit. STIP heeft tot doel om door middel van innovatie van bestaande denkwijzen, instituties en competenties het probleemoplossend vermogen van steden te vergroten (KCGS, 2002; KCGS/NWO 2003; 2004). De stad wordt daarbij gezien als een kruispunt waar individuele en collectieve intenties elkaar versterken om achterstand op te heffen.

Deze metafoor belemmert echter het zicht op sekse- en leeftijdspecifieke achterstelling door stedelijke structuren en processen. Via mechanismen als uitsluiting, discriminatie, stereotiepe beeldvorming en ongelijke toegang tot de schaarse, maatschappelijke goederen creëert de stad specifieke belemmeringen voor groepen als (kwetsbare) ouderen, kinderen en taakcombineerders. In dit opzicht is het stedelijke-vernieuwingsbeleid opvallend gender- en leeftijdblind.

Het actuele debat over de sociale problematiek in de stad concentreert zich op achterstandsproblemen, dat wil zeggen: op de negatieve gevolgen van concentratie van nieuwkomers met bepaalde maatschappelijke achterstanden en afwijkende leefstijlen in probleemwijken in de grote steden. Dit debat wordt gekleurd door de als zeer hardnekkig ervaren problemen rond de integratie van nieuwkomers en de huidige praktijk van inburgering.

Het grote-stedenbeleid (GSB) is vanaf de aanvang gericht op het bestrijden van achterstanden. Het ontstaat in 1995 als reactie op een noodkreet uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. De vier grote steden vragen om een 'deltaplan' om de neerwaartse spiraal waarin zij terecht zijn gekomen om te buigen.[1] In januari 1998 wijst de Sociaal-Economische Raad (SER) op basis van waarnemingen in achterstandswijken op het dreigende gevaar van 'gedeelde' steden in Nederland. Staatssecretaris Kohnstamm van Binnenlandse Zaken neemt de kanttekeningen van de SER over: 'Ouderen, allochtonen en vrouwen profiteren nog weinig van de groeiende werkgelegenheid. En bovendien blijkt dat de moeilijke achterstandswijken relatief minder delen in de vooruitgang die wordt geboekt' (Ministerie van BZK, 1998, p. 3). Er wordt ongeveer 1 miljard gulden *extra* geïnvesteerd in de 'sociale infrastructuur' van de grote steden. De investeringen in de sociale infrastructuur van grote steden worden gekoppeld aan de investeringen in de economische en fysieke infrastructuur, via stedelijke vernieuwing, opdat er een gerichte en geconcentreerde aanpak van stedelijke problemen ontstaat. Het ministerie van BZK coördineert dit beleid gericht op een combinatie van individuele achterstandsbestrijding voor leden van specifieke risicogroepen en beleid gericht op achterstandswijken. De invoering van het achterstandsbeleid in het GSB is een feit (voor een uitgebreide bespreking zie Duyvendak, Engbersen, Snel & Spierings, 2001).

Met de invoering van het achterstandsbeleid in het GSB komen de nieuwkomers nadrukkelijk in het vizier. Nieuwkomers wonen relatief vaak in achterstandswijken, kenmerken zich door groepsgebonden achterstanden en zijn oververtegenwoordigd als gebruikers van voorzieningen zoals sociale zekerheid, basisgezondheidszorg, sociale verzekeringen en als subject van criminaliteitsbestrijding. Het beleid raakt verbonden met de beeldvorming over nijpende concentraties van achterstanden in de na-oorlogse woonwijken waardoor het een andere problematiek verhult. Het is namelijk de vraag hoe het achterstandsbeleid zich verhoudt tot algemeen beleid gericht op het behoud van een niet-problematisch geachte middenklasse in de steden. Het is opvallend dat noch in het stedelijke-vernieuwingsbeleid noch in het innovatieprogramma – beide onderdeel van het GSB – aandacht bestaat voor processen van stedelijke achterstelling, gedefinieerd als ongelijkheid ten gevolge van organisatiestructuren en bestaande sociale-ordeningsprincipes (Veenman, 1990). In tegenstelling tot beleid gericht op individuele – en in mindere mate territoriale – achterstand, zet beleid gericht op achterstelling in op de structurele factoren van sociale ongelijkheid. Het bewustzijn dat de structuren van de stad niet voor alle groepen in gelijke mate kansen bieden, dringt nog maar nauwelijks door. Vanwege de eenzijdige visie op de stad als kansenstructuur die sociale stijging faciliteert, blijven selectieve processen van achterstelling onderbelicht. Ook de relatieve omvang van achterstanden bij diverse groepen zijn niet in beeld. Hoopgevend in dit kader is het STIP-

onderzoek getiteld 'Gender, sociaal kapitaal en sociale vooruitgang: de netwerken van Marokkaanse en Antilliaanse vrouwen in Charlois Rotterdam' dat per 1 februari 2005 van start is gegaan. Marguerite van den Berg toetst vanuit een kansenperspectief de hypothese dat sociaal kapitaal voor Marokkaanse en Antilliaanse vrouwen er anders uitziet dan voor mannen, in de zin dat vrouwen hierin een ander potentieel hebben dan mannen. 'Niet de vermeende achtergebleven positie van vrouwen wordt benadrukt, maar juist hun potentieel voor de emancipatie en culturele integratie van hun sociale groep' (zie www.stip-programma.nl).

Steden hebben niet alleen een sociale-lift-functie, de stad roept ook problemen van achterstelling op (Spierings, 2003a). Aan de hand van voorbeelden uit het jeugdbeleid en van de Commissie Dagindeling laten wij zien hoe stedelijke structuren die achterstelling veroorzaken, met behulp van beleid kunnen worden doorbroken. We werken daarbij het begrip 'de-gendering' uit. Dit begrip illustreert hoe sociale-ordeningsprincipes stedelijke structuren bestendigen die tot achterstelling aanleiding geven.

Gender, leeftijd en sociale verandering

Het debat over achterstand en achterstelling spitst zich toe op het probleem dat ongelijke kansen niet opgelost worden als er geen rekening wordt gehouden met achterliggende structuren. Het sekse-genderdebat gedurende de jaren tachtig is vermeldenswaard, omdat dit een vergelijkbaar vraagstuk betreft. Het begrip gender is geïntroduceerd om aan te geven dat het niet alleen om sociaal-economische achterstanden van vrouwen gaat, maar om een structureel probleem waarin culturele verschillen, machtsfactoren en beeldvorming de bestaande ongelijkheid in stand houden (Keuzenkamp, 1995; De Haan, 1992). Het is bijvoorbeeld niet voldoende de onderwijskansen van meisjes te verbeteren als meisjes tegelijkertijd voor traditionele vakken kiezen waarmee ze alsnog in een asymmetrische positie op de arbeidsmarkt terechtkomen. Gender verwijst niet alleen naar achterstand van vrouwen, maar tevens naar sekseongelijkheid als sociaal-ordeningsprincipe, met andere woorden: als een formerend sociaal, cultureel, economisch en symbolisch systeem. Het bestrijden van genderongelijkheid gaat verder dan het bestrijden van sociaal-culturele achterstanden. Het heeft ook betrekking op het tegengaan van uitsluiting en ongelijke machtsstructuren. In het emancipatiebeleid staat vanaf de jaren tachtig niet meer louter de achterstand van vrouwen op mannen centraal, maar ook – of juist – de organisatiestructuren waarvan achterstand het resultaat is. De Commissie Dagindeling is daarvan een voorbeeld.

Het erkennen van asymmetrische verhoudingen – bewerkstelligd door de begrippen gender en leeftijd – betekent niet dat de bestaande structuren veranderbaar zijn. De vragen die dan rijzen zijn: kunnen de bestaande structuren in de stad ook anders 'gemaakt' worden? Hebben stedelijk beleid en stedelijke planners daar invloed op en zo ja, hoe zou verandering kunnen worden bewerkstelligd? Onderzoek van Duyvendak en Stavenuiter toont aan dat de bestaande rolverdeling tussen mannen en vrouwen kan worden veranderd als bestaande genderconnotaties worden doorbroken. De auteurs duiden dit proces als de-gendering. Hoe dit proces vorm krijgt, tonen we met een voorbeeld.

In het onderzoek *Working Fathers, Caring Men* (2004) analyseren Duyvendak en Stavenuiter de sekseongelijkheid van huishoudelijke en zorgtaken. Bij een taak als boodschappen doen kunnen we ons afvragen waarom dit meer en meer door mannen wordt gedaan. Traditioneel wordt deze taak door vrouwen uitgevoerd en met vrouwelijkheid geassocieerd. Supermarkten spreken in de jaren vijftig in foldermateriaal standaard over de klant als 'zij'. Waarom is boodschappen doen heden ten dage niet langer vrouwelijk maar 'neutraal', hoe is deze huishoudelijke taak gedegenderd? Onderzoek leert dat ontwikkelingen op macro-, meso- en microniveau van invloed zijn. Belangrijk is de invoering van de nieuwe winkeltijdenwet in 1996. In verschillende Nederlandse steden zijn de openingstijden van winkels dermate verruimd (en de werktijden verkort) dat het traditioneel samenvallen van werktijden en winkeltijden is doorbroken. Voor fulltime werkende taakcombineerders wordt het mogelijk om na werktijd boodschappen te doen. Op mesoniveau verandert ook het nodige. Het boodschappen doen – en het winkelen in het algemeen – verandert door het grotere aanbod van producten in de winkels. Winkelen wordt shoppen en een last wordt een lust: het funshoppen doet zijn intrede. Op microniveau blijkt het van belang dat boodschappen doen een zichtbare activiteit is, die plaatsvindt in de openbare ruimte. De eerste mannen die boodschappen deden, hebben een voorbeeldfunctie voor anderen en krijgen navolging (Duyvendak & Stavenuiter, 2004).

De bevindingen uit *Working Fathers, Caring Men* zijn voor het bewerkstellingen van structurele veranderingen in de stad van groot belang. Het gaat immers om het anders vormgeven van openbare ruimte en voorzieningen met gevolgen voor de verdeling van huishou-

delijke taken tussen vrouwen en mannen. Het leert dat de toegankelijkheid van de openbare ruimte voor *alle* burgers wordt vergroot en de seksespecifieke rolverdeling wordt doorbroken door de stedelijke ruimte anders in te richten, openingstijden op elkaar af te stemmen en voorzieningen te creëren waar burgers buiten werktijd gebruik van kunnen maken.

In het volgende deel van dit artikel illustreren wij met twee casussen welke mogelijkheden het paradigma achterstelling biedt voor een leeftijd- en genderbewust stedelijk-vernieuwingsbeleid. De casussen openen met een schets van het probleem. Daarna wordt ingegaan op de belangrijkste beleidsontwikkelingen (landelijk en lokaal) en de tekortkomingen daarin. Vervolgens wordt een goede praktijk beschreven waarin vanuit het achterstellingsparadigma een oplossing is gezocht voor de beperkingen. De casus eindigt met een korte conclusie. De casus tijd-en-ruimtebeleid is, anders dan de casus kinderen in de stedelijke ruimte, overgenomen vanuit Italië en Frankrijk. We bespreken eerst goede praktijken in deze twee landen en richten ons daarna op de Nederlandse situatie.

Kinderen in de stedelijke ruimte

Het probleem

Recent onderzoek naar het speelgedrag van 7-tot-12-jarigen leert dat achterstellende structuren en processen aanwezig zijn in de stad die bepaalde groepen meer treffen dan andere. Tot voor kort waren er geen landelijke trendcijfers over de vraag hoeveel kinderen buitenspelen. Het SCP-rapport *Kinderen in Nederland* (Zeijl et al., 2005) stelt vast dat zestig procent van de kinderen van 3 jaar en ouder dagelijks buiten speelt en dat slechts twee procent eigenlijk nooit buiten speelt (p. 61). De gegevens van Zeijl et al. staan in contrast met kleinschaliger onderzoek naar het ruimtegebruik van jongeren in Amsterdam en Rotterdam (Wiggers, Kouwenberg & Karsten, 1996, p. 70; Dekker & Prins, 2004), maar komen redelijk overeen met onderzoek in Groningen (Karsten, De Jong & Van Konijnenburg, 1998). De cijfers variëren van een kwart van de 7-tot-12-jarige Amsterdamse kinderen uit verschillende buurten dat minder dan één keer per week buiten speelt, vierendertig procent van de 9-tot-12-jarige kinderen in de herstructureringswijk Zuidwijk dat niet of nauwelijks buiten speelt (hoofdzakelijk meisjes), tot negen procent van de 7-tot-12-jarige Groningse kinderen uit verschillende buurten dat minder dan één keer per week buiten speelt. Over het feitelijke gebruik van de openbare ruimte door (jonge) kinderen in de Nederlandse steden is nog veel onduidelijk. Op één aspect komen de rapporten volstrekt overeen: het buitenspelen kent een belangrijk genderonderscheid. Het zijn vooral jongens die buitenspelen. In de SCP-studie staat zelfs dat jongens meer dan twee keer zo vaak buitenspelen als meisjes (Zeijl e.a, 2005, p. 61).

Een verklaring voor de waarneming dat meisjes minder buitenspelen is dat hun ouders de overtuiging hebben dat de buitenruimte in de stad niet veilig genoeg is voor kinderen om te spelen. Als we de geldstromen in het sociaalcultureel werk in bijvoorbeeld Rotterdam goed volgen, dan vinden we een indicatie dat deze verklaring gegrond is. Het grootste deel van het geld in het tienerwerk gaat naar het georganiseerde, preventieve meidenwerk (club- en buurthuiswerk). Is het buurthuis de plek waar meisjes hun vrije tijd doorbrengen en elkaar buiten schooltijd ontmoeten (Spierings, 2005)? Binnen de stad zijn bepaalde wijken en buurten aan te wijzen die onveiliger zijn dan andere (CBS-gegevens 2000, geciteerd in Emmelkamp, 2004: pp. 86; 395-397). In deze wijken treffen jongeren op straat een omgangcultuur aan die zich kenmerkt door de combinatie van een 'assertieve levensstijl' en een 'cultuur van afzijdigheid'. Vooral jongens maken gebruik van het gezagsvacuüm dat met deze straatcultuur gepaard gaat. Bij sommige jongens schiet de cultuur van mannelijkheid door in een overmatige assertiviteit. In het gezin ondervinden deze jongens vaker een restrictieve, hard-

handige opvoeding, waarbij weinig positieve aandacht gegeven wordt. Ook op school en in uitgaansgelegenheden worden zij steeds vaker met inperkende maatregelen geconfronteerd; de tendens tot het kort houden van jongens zet zich daarmee buiten het gezin voort (Pels, 2003). Het maakt wel de verleiding groot om de relatieve vrijheid van de straat op te zoeken waar toezicht grotendeels afwezig is en een pedagogisch klimaat ontbreekt (Spierings, 2004b). Het gevolg is dat jonge kinderen en vooral jonge meisjes minder op straat spelen in wijken waar toezicht ontbreekt. De straat is in veel grote steden onbedoeld een domein van sociale uitsluiting geworden.

Het beleid

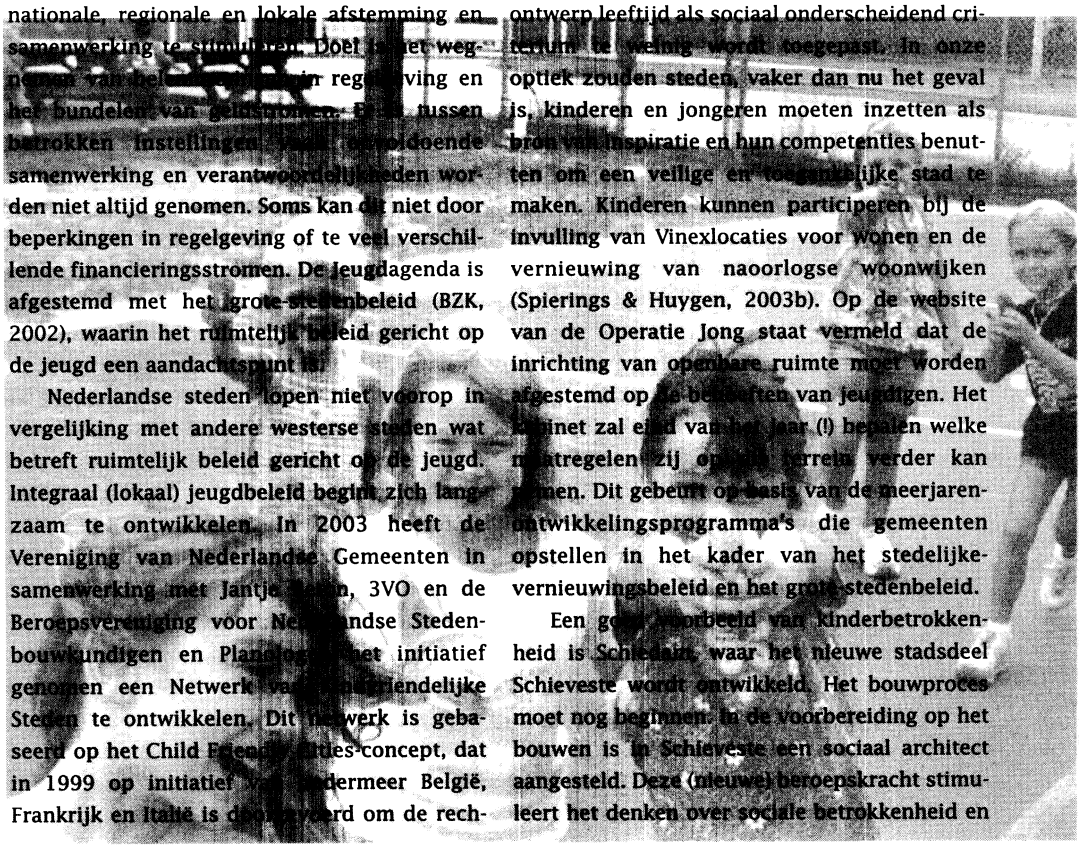
Het jeugdbeleid in Nederland is landelijk en lokaal versnipperd. De Operatie Jong heeft in 2004 de Jeugdagenda gepresenteerd om meer nationale, regionale en lokale afstemming en samenwerking te stimuleren. Doel is het wegnemen van [illegible] regelgeving en het bundelen van geldstromen. Er is tussen betrokken instellingen [illegible] samenwerking en verantwoordelijkheden worden niet altijd genomen. Soms kan dit niet door beperkingen in regelgeving of te veel verschillende financieringsstromen. De Jeugdagenda is afgestemd met het grote-stedenbeleid (BZK, 2002), waarin het ruimtelijk beleid gericht op de jeugd een aandachtspunt is.

Nederlandse steden lopen niet voorop in vergelijking met andere westerse steden wat betreft ruimtelijk beleid gericht op de jeugd. Integraal (lokaal) jeugdbeleid begint zich langzaam te ontwikkelen. In 2003 heeft de Vereniging van Nederlandse Gemeenten in samenwerking met Jantje Beton, 3VO en de Beroepsvereniging voor Nederlandse Stedenbouwkundigen en Planologen het initiatief genomen een Netwerk van Kindvriendelijke Steden te ontwikkelen. Dit netwerk is gebaseerd op het Child Friendly Cities-concept, dat in 1999 op initiatief van onder meer België, Frankrijk en Italië is gelanceerd om de rechten van het kind in praktijk te brengen. De Child Friendly Cities in de wereld garanderen het recht van iedere jonge burger om ondermeer invloed op hun stad uit te oefenen; hun mening te geven over hoe hij/zij wil dat de stad is; veilig over straat te lopen en te leven in een schoon milieu. Schoorvoetend ondertekenen de eerste Nederlandse grote steden het handvest van de Child Friendly Steden (Den Haag), ontwikkelen ze veilige 'kindlinten' zoals fietsstroken (Delft), of ondersteunen ze jeugdambassadeurs (Rotterdam).

Goede praktijk: Schieveste

Wat is nodig om de stedelijke ruimte ook voor kinderen als publieke ruimte te laten functioneren? De herinrichting van de stad biedt kansen om werk te maken van het bouwen voor jonge generaties – ruimte voor de jeugd. Karsten (2001) heeft laten zien dat in stedelijk ontwerp leeftijd als sociaal onderscheidend criterium te weinig wordt toegepast. In onze optiek zouden steden, vaker dan nu het geval is, kinderen en jongeren moeten inzetten als bron van inspiratie en hun competenties benutten om een veilige en toegankelijke stad te maken. Kinderen kunnen participeren bij de invulling van Vinexlocaties voor wonen en de vernieuwing van naoorlogse woonwijken (Spierings & Huygen, 2003b). Op de website van de Operatie Jong staat vermeld dat de inrichting van openbare ruimte moet worden afgestemd op de belevenissen van jeugdigen. Het kabinet zal eind van het jaar (!) bepalen welke maatregelen zij op dit terrein verder kan nemen. Dit gebeurt op basis van de meerjarenontwikkelingsprogramma's die gemeenten opstellen in het kader van het stedelijke-vernieuwingsbeleid en het grote-stedenbeleid.

Een goed voorbeeld van kinderbetrokkenheid is Schiedam, waar het nieuwe stadsdeel Schieveste wordt ontwikkeld. Het bouwproces moet nog beginnen. In de voorbereiding op het bouwen is in Schieveste een sociaal architect aangesteld. Deze (nieuwe) beroepskracht stimuleert het denken over sociale betrokkenheid en

inclusie in het gebied tijdens en voorafgaand aan het bouwproces. Over genderongelijkheid wordt niet nagedacht, wèl over de bouw van een dienstenknooppunt. De aandacht gaat uit naar kinderbetrokkenheid (Spierings, 2004a). Dit kan als leidraad dienen voor het degenderen van de openbare ruimte.

In de winter van 2003 is een ijsbaan op een braakliggend terrein bij het Stationsplein aangelegd om de sociale processen te stimuleren. Dergelijke activiteiten dienen om de betrokkenheid van jongeren bij het nieuwe stadsdeel te vergroten. Schieveste ligt nu nog braak. In en rond Schieveste zal sociale veiligheid een grote rol spelen. Schieveste is een mobiliteitsknooppunt waar metro, bus, trein en auto bij elkaar komen. Dit betekent grote stromen mensen met een hoge mate van anonimiteit en vluchtigheid. Geïnspireerd door het onderzoeksgegeven dat onveiligheidsgevoelens op de eerste plaats bepaald worden door de kwaliteit van sociale relaties, wordt al vanaf het begin van de planvorming gewerkt aan een goed sociaal klimaat. Hekken en camera's bieden onvoldoende soelaas. Naast dergelijke maatregelen is sociale betrokkenheid van de omringende buurt van belang om veilig buitenspelen voor jongens én meisjes te realiseren.

Om sociale betrokkenheid te realiseren bestaat er al vanaf de vaststelling van het masterplan een organisatie die sociale processen stimuleert. Deze organisatie helpt regels en omgangsvormen opstellen, groepsactiviteiten organiseren, en binding te genereren vanuit omliggende wijken. In het masterplan Schieveste wordt *integraal* nagedacht over veiligheid, een plek voor onderwijs, vrijetijdsactiviteiten, jeugdwelzijn en werkgelegenheid. De kosten worden betaald uit een fonds van vijf procent van de infrastructurele kosten. Jantje Beton besteedt de helft van deze middelen met de norm dat drie procent van het bebouwde oppervlak voor speelruimte wordt ingeruimd.

Met het betrekken van kinderen bij ruimtelijke planvorming worden goede ervaringen opgedaan. Tekeningen en foto's van kinderen zijn bijvoorbeeld gebruikt bij de stadsvisie van Stadskanaal en Schiedam. Zij vormen volgens de stedenbouwkundige Riek Bakker aansprekend beeldmateriaal en zijn een aardige tegenhanger van de tekeningen gemaakt door de stedenbouwers en architecten. Kinderen zetten de ontwerpers soms op andere gedachten.

Het is een relatief nieuwe kunde om kinderparticipatie in te zetten bij de ontwikkeling van planvorming en toekomstvisies. De voornaamste reden om kinderen te betrekken is dat zij belang hebben bij de ontwikkelingen die er de komende periode plaatsvinden. Kinderparticipatie vergroot de betrokkenheid van de kinderen én hun ouders bij gebiedsontwikkeling. De theorie is dat een dergelijke betrokkenheid de duurzaamheid van investeringen verbetert, omdat het de sociale veiligheid en de sociale kwaliteit stimuleert. Dit ontluikende vakgebied wordt ook wel ontwikkelingsplanologie genoemd.

Conclusie

Voor kinderen – met name meisjes – is de straat in veel grote steden onbedoeld een domein van sociale uitsluiting geworden. De toegankelijkheid en de veiligheid van de openbare ruimte voor kinderen is in het geding. Het beleid heeft hierop een beperkt antwoord. Grote steden beginnen schoorvoetend het Child Friendly City-handvest te ondertekenen. Schieveste is een voorbeeld waarin de sociale

uitsluiting van *alle* kinderen in de openbare ruimte grondig wordt bestreden. De openbare ruimte wordt voor kinderen toegankelijk en veilig door een aantal concrete oplossingen. De inzet van een beroepskracht, aandacht voor sociale betrokkenheid en groepsactiviteiten en de inzet van kinderen zelf (kinderparticipatie) zijn daar voorbeelden van. Met name de integrale aanpak is van belang. Er wordt vanuit diverse beleidsvelden aan het masterplan Schieveste gewerkt.

Tijd en ruimte: taakcombineerders in de stad

Het probleem

De afgelopen decennia heeft het kostwinnersmodel in Nederland meer en meer plaatsgemaakt voor het tweeverdienershuishouden. Het aandeel vrouwen dat werkt is in Nederland sterk toegenomen: de netto arbeidsparticipatie van vrouwen is gestegen van dertig procent in 1985 naar vijfenvijftig procent in 2003. De verschillen in arbeidsdeelname tussen vrouwen met en zonder kinderen zijn bovendien vrijwel verdwenen (SCP, Emancipatiemonitor 2004). Met de komst van het fenomeen tweeverdiener heeft ook de problematiek van taakcombinatie zijn intrede gedaan. Het is de vraag of de grote stad met deze ontwikkeling voldoende gelijke tred heeft gehouden.

Tweeverdieners met kinderen en alleenstaande ouders hebben het druk. Zij besteden 118,7 uur per week aan arbeid, huishoudelijke zorgtaken en studie. Dat is 27,5 uur per week meer dan het gemiddelde huishouden. Ook hebben vrouwen in tweeverdienershuishoudens minder vrije tijd dan mannen (Breedveld, 2000, p. 19; Breedveld & Van den Broek, 2001). De jaren waarin taakcombineerders hun betaalde werk combineren met zorgtaken en sociale activiteiten worden aangeduid als het spitsuur in het leven. Tijdens dit spitsuur hanteren taakcombineerders verschillende strategieën om arbeid en zorg te combineren: herverdeling van arbeid en zorgtaken tussen partners, mechanisering van het huishouden, uitbesteding van huishoudelijke taken en kinderopvang.

Naast herverdelen en uitbesteden kan een andere inrichting van tijd en ruimte een strategie voor een betere afstemming van arbeid en zorg zijn. Zolang het gaat om aanpassing van werktijden en verlof heeft de taakcombineerder daar zelf invloed op. Wanneer deze afstemming betrekking heeft op schooltijden, openingstijden en wijzigingen op het gebied van dagindeling is dit minder beïnvloedbaar. Het op elkaar afstemmen van werktijden, schooltijden en openingstijden van voorzieningen hangt bovendien samen met de bereikbaarheid en nabijheid van voorzieningen. Als deze voorzieningen ver uit elkaar liggen, blijft het voor de taakcombineerder veel geregel en tijd kosten om van A naar B te komen – als dat al lukt. Het 21-minuten-onderzoek gericht op de vraag hoe Nederlanders denken over sociaal-economische vraagstukken (zie *NRC* 21 april 2005) suggereert dat mannen en vrouwen gebaat zijn bij meer flexibiliteit in werktijden. Dit houdt verband met het feit dat openingstijden van school, voorzieningen en kinderopvang slecht op werktijden zijn afgestemd. Door het hervormen van deze instituties kunnen steden bijdragen aan het bestrijden van gender- en leeftijdongelijkheid in de verdeling van arbeid en zorg.

Het beleid

De Commissie Dagindeling is in 1996 door het ministerie van SZW geïnstalleerd om voor deze problematiek een oplossing te bedenken. Zij heeft als opdracht ideeën te ontwikkelen voor een dagindeling die mannen en vrouwen meer ruimte laat om te kiezen voor een evenwichtige combinatie en verdeling van betaalde arbeid en zorg. Verder moet zij creatieve oplossingen aandragen om de tijden van betaalde arbeid, onderwijs, kinder- en buitenschoolse opvang, winkels, voorzieningen en openbaar vervoer beter op elkaar af te stemmen. Dit heeft geleid tot invoering van het Project Dagindeling. Door

het ontwikkelen van overheidsbeleid en het opzetten van experimenten is zij bezig met het verbeteren van de mogelijkheden om betaalde arbeid en zorg te combineren met een betere afstemming van openingstijden en werktijden met ruimtelijke ordening. Om de resultaten en ervaringen opgedaan in experimenten te verspreiden en te implementeren is in 2004 het Kennisplatform Dagindeling, Ruimte en Tijd van start gegaan. Zij laat zien dat voor een indeling van nieuwe wijken afgestemd op behoeftes van taakcombineerders samenwerking tussen de 'harde' en de 'zachte' sectoren nodig is. Hiervoor richten we eerst de blik op het buitenland, daarna kijken we naar Nederlandse dagindelingprojecten met betrekking tot ruimtelijke ordening.

Goede praktijk: Italië

'Tempi della città' wordt door Mückenberger en Boulin (2002) beschreven als een goed voorbeeld van stimuleringsimpulsen van tijd en kwaliteit van de stad. Lokaal tijdbeleid in relatie tot ruimte, mobiliteit en gebruikers van diensten is als concept het eerst ontwikkeld in Italiaanse steden. Mückenberger en Boulin omschrijven 'Tempi della città' als volgt:

> 'The "times of the city" approach does not promise a new paradise – but it does promise a democratic and solidarist approach towards cultivating and controlling, towards "humanising" the everyday-life time structures in the urban environment, by adapting them to the needs and desires of the inhabitants.'

Vanaf de jaren tachtig zet de Italiaanse vrouwenbeweging het tijd-en-ruimtebeleid op de politieke agenda. De vrouwenbeweging benadrukt de link tussen de tijden van de stad (de sociale tijd) en hun eigen tijd. Werktijden, openingstijden en tijden in het gezin moeten beter op elkaar worden afgestemd door een betere organisatie van dienstverlening en herinrichting van de openbare ruimte. Eind jaren tachtig is hierin een belangrijk stap gezet. Italiaanse gemeenten mogen vanaf dan zelf hun openingstijden regelen en afstemmen op de behoeften van gebruikers. Bovendien wordt het tijdbeleid meer en meer een verantwoordelijkheid van gemeentelijke politici (Ministerie van SZW, 2004).

In 2000 wordt de wet-Turco van kracht die gemeenten met meer dan 30.000 inwoners verplicht om een gebiedsgericht tijdbeleid op te stellen. In het kader van dit beleid zijn overal in Italië lokale tijdbureaus opgezet, die in samenwerking met vertegenwoordigers van vakbonden en bedrijfsorganisaties de openingstijden van winkels, dienstverlening en zorginstellingen op elkaar afstemmen.

Aanvankelijk gaat het alleen om stedelijk *tijd*beleid. Intussen is daar ruimtelijk beleid aan toegevoegd. Het gaat om het afstemmen van tijd en ruimte op de uiteenlopende taken die mensen verrichten. Iemand met kleine kinderen die werkt en ook nog boodschappen moet doen, verplaatst zich zigzaggend door een bepaald gebied. Daar oog voor krijgen en oplossingen voor vinden is de algemene doelstelling van het Italiaanse tijd-en-ruimtebeleid. De vraag van burgers is richtinggevend voor concentratie van dienstverlening en openingstijden van gemeentelijke diensten. De inrichting van de dienstverlening en de ruimte in de stad was lange tijd afgestemd op het kostwinnersmodel. De Italiaanse steden richten zich nu op de behoeften van burgers die arbeid en zorg combineren. Na agendering en de implementatie is in Italië een nieuwe ontwikkeling gaande: *time mainstreaming*. Dat houdt in dat de tijdbureaus van verschillende gemeentes, provincies en regio's meer gaan samenwerken (Ministerie van SZW, 2004).

Goede praktijk: Frankrijk

Het Italiaanse tijd-en-ruimtebeleid is overgenomen door andere Europese landen waaronder Frankrijk en later ook Nederland. In Frankrijk is het tijd-en-ruimtebeleid – meer dan in Italië – gericht op het verbeteren van de kwaliteit van het dagelijks leven en de aantrekkelijkheid van

een bepaalde stad of regio (Boulin, Dommergues & Godard, 2002). Dit geldt bijvoorbeeld voor steden als Rennes en Poitiers. Rennes is van oudsher een industrieel centrum en kampt tegenwoordig met hoge werkloosheid. Om de stad een nieuwe impuls te geven werkt het tijdbureau van Rennes nauw samen met een bureau voor stedelijke planning en een regionaal centrum voor sociaal-economische ontwikkeling (Duyvendak & Stavenuiter, 2004, p. 129). Gezamenlijk wordt eraan gewerkt dat de stad veilig is voor volwassenen en kinderen, dienstverlening voor iedereen toegankelijk is en er voor mannen en vrouwen werkgelegenheid is. In Poitiers heeft het tijdbureau een markt opgezet, Le Guichet Unique, waar twee weken voor het begin van het schooljaar alles wat kinderen op school nodig hebben (naschoolse opvang, culturele en sportieve activiteiten, o.v.-kaart, kaart voor de schoolkantine) kan worden geregeld. De markt is gebaseerd op de één-loketgedachte of de *one-stop-shop* (Duyvendak & Stavenuiter, 2004, p. 128).

De aantrekkelijkheid van een stad wordt ook vergroot als er goed openbaar vervoer is. In Frankrijk is het mobiliteitsaspect een belangrijk onderdeel van het tijd-en-ruimtebeleid. Het heeft weinig zin een multifunctioneel centrum met ruime openingstijden op te zetten als de burger er door gebrekkig (openbaar) vervoer toch niet kan komen.

Tijd-en-ruimtebeleid in Nederland

In Nederland is het tijd-en-ruimtebeleid vormgegeven via experimenten gecoördineerd in het kader van het project Dagindeling. Bij de experimenten met dagindeling in Nederland gaat het om het oplossen van de dagelijkse problemen van taakcombineerders en niet om sociale en economische vernieuwing zoals in Frankrijk. We zien dat ook terug in de aard van de projecten. Het SCP heeft in 2003 de stimuleringsmaatregel Dagindeling geëvalueerd in het rapport getiteld *Beter voor de dag* (Keuzenkamp e.a., 2003). Uit dit rapport blijkt dat veel experimenten gericht zijn op kinderopvang, brede school, mantelzorg en persoonlijke dienstverlening, zoals oppas, huishoudelijke dienstverlening, hulp bij klussen, boodschappendiensten. Hoewel het thema ruimtelijke ordening één van de aandachtsgebieden is, vallen van de 140 geëvalueerde experimenten slechts elf onder het thema ' ruimtelijke ordening'. Voorbeelden hiervan zijn het ontwikkelen van dienstenknooppunten of multifunctionele gebouwen en het vormgeven van plannen voor het herinrichten van gebouwen, wijken of gebieden.

Dagindeling heeft vanuit haar wortels in het emancipatiebeleid aandacht voor het genderperspectief. In de Nederlandse grote steden krijgt dit beleid nauwelijks voet aan de grond. Dit heeft te maken met het tijdelijke karakter van de experimenten. Waardevolle projecten moeten stoppen als de financieringsbron opdroogt omdat het niet mogelijk blijkt de projecten voort te zetten binnen het reguliere beleid. Het voorbeeld van Italië heeft laten zien dat na een fase van experimenteren en innoveren het zaak is de projecten in het bestaande beleid te *mainstreamen*. In Nederland lukt dat in beperkte mate (Keuzenkamp e.a., 2003).

Conclusie

Vrouwen zijn de afgelopen decennia meer gaan werken en huishoudens krijgen te maken met het afstemmen van arbeid en zorg. Het tijd-en-ruimtebeleid kan een belangrijke bijdrage leveren aan het oplossen van de problemen van taakcombineerders in de stad. Dit wordt vanuit het landelijk emancipatiebeleid onderkend. Daarom is gestart met het stimuleren van lokale dagindelingprojecten. Het tijd-en-ruimtebeleid ontwikkelde zich aanvankelijk in Italië en Frankrijk en is in die landen niet alleen een antwoord op de seksespecifieke taakverdeling van mannen en vrouwen, maar biedt ook kansen voor sociaal-economische vernieuwing. Ook in Nederland biedt het tijd-en-ruimtebeleid de kans om vanuit een integrale aanpak – rekeninghoudend met onderwijsvoorzienin-

gen, multifunctionele centra, aangepaste openingstijden en werktijden – problemen van taakcombineerders op te lossen.

Gender- en leeftijdsbewust stedelijke-vernieuwingsbeleid

In dit artikel hebben we aandacht besteed aan de vraag of het gender- en leeftijdperspectief voldoende verankerd is in stedelijke-vernieuwingsbeleid en waarom dit van belang is. Wij constateren dat aandacht voor gender en leeftijd nodig is om de bestaande rolverdeling tussen man en vrouw, en jong en oud te veranderen. Ook kan een beleid van achterstelling een bijdrage leveren aan het de-genderen van de seksespecifieke taakverdeling. In het beleid voor stedelijke-vernieuwing in Nederland gaat de meeste aandacht uit naar probleemgroepen en probleemwijken. Ook de wetenschappelijke visie op 'de sociale-liftfunctie van de stad' stelt etniciteit en achterstand centraal. Hoewel dit begrijpelijk is vanwege de maatschappelijke urgentie, verhult deze eenzijdige keuze de werking van leeftijd en gender als algemene sociale-ordeningsprincipes. Niet alleen blijft het inzicht in achterstellende stedelijke structuren en processen onder de maat. Ook belemmert het een sekse- en leeftijdsbewust stedelijke-vernieuwingsbeleid. Voor een breder en genderbewust stedelijke-vernieuwingsbeleid is een paradigmawisseling van achterstand naar achterstelling nodig.

De wetenschappelijke en maatschappelijke belangen van deze paradigmawisseling zijn groot. Het maatschappelijk belang hebben we in dit artikel verduidelijkt aan de hand van twee voorbeelden: de problemen van tijd-en-ruimtegebruik door taakcombineerders en de problemen van ruimtegebruik door kinderen en jongeren. Buitenlandse voorbeelden laten zien dat een op gender gericht tijd-en-ruimtebeleid vraagt om een grondige herstructurering van bestaande voorzieningen. In Nederland ligt in de dagindelingaanpak de nadruk (te) sterk op het uitbesteden van taken door meer kinderopvang en het invoeren van persoonlijke dienstverlening. Hoe belangrijk ook, tegelijkertijd houdt deze aanpak het Nederlandse duale arbeid-en-zorgmodel in stand; de man werkt fulltime en doet zorg erbij en vrouw werkt parttime en is verantwoordelijk voor het grootste deel van de zorg. Alleen een combinatie van diensten in de stad, goedkopere en goede tussenschoolse en naschoolse opvang, toezicht in de openbare ruimte, beter openbaar vervoer, multifunctionele centra en ruimere openingstijden van (publieke) diensten, kan dit Nederlandse duale arbeid-en-zorgmodel op termijn doorbreken. Pas dan is een meer rechtvaardige taakverdeling mogelijk. Teneinde de stedelijke ruimte voor kinderen als publieke ruimte te laten functioneren is een kind- en gendervriendelijke fysieke inrichting nodig in combinatie met constructieve sociale activiteiten en (sociaal) toezicht. Fysieke structuren en een veilige, overzichtelijke buitenruimte faciliteren het buiten spelen van kinderen. Sociale structuren zoals toezichthouders in de complexe leefwereld van jongeren zorgen ervoor dat kinderen veilig op straat kunnen spelen. Er is dus meer nodig dan middenklassewoningen en veilige straten om Nederlandse steden aantrekkelijk te maken voor taakcombineerders en hun kinderen.

Er is ook een wetenschappelijk belang in de paradigmawisseling van achterstand naar achterstelling. Tot op heden speelt gender- en leeftijdsbewustzijn in het Stedelijk Innovatieprogramma (STIP) een ondergeschikte rol. In de voorstudies van STIP is de 'sociale-liftfunctie van de stad' één van de zes kennisthema's.[2] De centrale onderzoekslijnen binnen dit thema zijn 'trajecten van nieuwkomers' en 'de stedelijke-kansenstructuur', waarin etniciteit centraal staat en gender en leeftijd ontbreekt (KCGS/NWO, 2004). Dit is ook het geval in het programma van wetenschappelijke kennisthema's dat voortborduurt op de voorstudies van STIP (Kenniscentrum Grote Steden, 2003; 2004). Sociologisch onderzoek naar buurt- en stadseffecten waarin kwalitatieve en kwantitatieve analyses met elkaar in verband worden

gebracht is schaars (Uitermark & Duyvendak, 2005). Daarom is er weinig bekend over de feitelijke liftfunctie en kansenstructuur die in de stad werkzaam zijn en de selectieve effecten ervan. STIP heeft onderzoeken gehonoreerd die de kennis over dit soort mechanismen op een hoger niveau kunnen brengen. Musterd en Pinkster (2005) onderzoeken de relatie tussen de fysieke mix, de sociale mix en sociale effecten en zij wijzen op selectieve effecten met een leeftijddimensie bij de arbeidsperspectieven van jonge autochtone bewoners in kansarme wijken. Duyvendak en Veldboer onderzoeken de gevolgen voor kwetsbare stadswijken van de tegenstrijdige beleidsbewegingen van vermaatschappelijking en herstructurering, waarbij zij het concept van de buurt als steunstructuur bekritiseren (Duyvendak & Veldboer, 2005) en de grenzen van inclusieve strategieën rond marginalen centraal stellen. Het is onbekend of deze onderzoeken aandacht besteden aan gender-mainstreaming. Onderzoek naar de zelfzorgproblemen bij oudere alleenstaande mannen (Vogel, 1996) en onderzoek naar het sociaal kapitaal van allochtone vrouwen (Peper, Ypeij & Van den Berg, 2004) geven daartoe aanleiding. Ook kan STIP meer aandacht besteden aan de feitelijke tijd-en-ruimtepatronen van verschillende groepen stedelingen (Mückenberger & Boulin, 2002) vanuit een gender- en leeftijdperspectief.

We moeten concluderen dat het Nederlandse beleid en de ontwikkeling aangaande stedelijke vernieuwing slechts ten dele rekening houden met de mogelijkheden die betere kwaliteit van voorzieningen en openbare ruimte bieden voor jonge en oude mensen, vrouwen én mannen. De stedelijke-kansenstructuur kan in dit opzicht worden versterkt. De sociale-liftfunctie van de stad werkt selectief. Beleidsmakers op het terrein van dagindeling en jeugdbeleid *willen* hier graag wat aan doen, maar kunnen dat alleen als wordt samengewerkt met de 'harde' sectoren. Ruimtelijke planners en beleidsmakers op het terrein van ruimtelijke ordening *kunnen* daar wat aan doen, maar krijgen pas mondjesmaat oog voor het gender- en leeftijdaspect.

Noten

1. Voorloper was het sociale-vernieuwingsbeleid. Daarin zat in eerste aanleg een gendercomponent die in latere versies verdween.
2. De andere thema's zijn: 'Organiserend vermogen', 'Het fysieke en het sociale', 'De stad en sociale veiligheid', 'Stedelijke ontwikkeling als coproductie' en 'Stedelijk burgerschap' (KCGS/NWO, 2004).

Literatuur

Boulin, J.Y., Dommergues, P. & Godard, F. (ed.) (2002). *La nouvelle aire du temps. Réflexions et expériences de politiques temporelles en France.* Z.p.: L'aube.

Breedveld, K. (2000). *Van arbeids- naar combinatie-ethos. Maatschappelijke ontwikkelingen op het snijvlak van economie en cultuur.* Den Haag: SCP.

Breedveld, K. & Broek, A. van den, e.a. (2001). *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening.* Den Haag: SCP.

Dekker, E. & Prins, I. (2004). *Ruimte voor de jeugd in Zuidwijk. Onderzoek naar de betekenissen van de openbare ruimte voor de jeugd.* Rotterdam: Vestia RZ Woningcorporatie.

Duyvendak, J.W., G. Engbersen, E. Snel & F. Spierings (2001). *De sociale pijler gefundeerd.* Rotterdam/Utrecht: Erasmus Universiteit/ Verwey-Jonker Instituut.

Duyvendak, J.W. & M. Stavenuiter (2004). *Working fathers, caring men: reconciliation of working life and family life.* Den Haag/Utrecht: Ministerie van SZW/Verwey-Jonker Instituut.

Duyvendak, J.W. & L. Veldboer (2005). Botsende beelden: vermaatschappelijking tegenover herstructurering. *City Journal*, 1, 1, 7-12.

Emmelkamp, R. (2004). *Een veilig avontuur. Alledaagse plaatsen en vrijetijdsbesteding in de verhalen van jongeren en ouders.* Amsterdam: PPI.

Haan, F. de (1992). *Sekse op kantoor: over vrouwe-*

lijkheid, mannelijkheid en macht. Nederland 1860-1940. Hilversum: Verloren.

Karsten, L, Jong, F. de, & P.G. van Konijnenburg (1998). *Bezige Bijen: Tijdsbesteding en ruimtegebruik van kinderen in de stad Groningen.* Amsterdam: Bron UvA BV.

Karsten, L., E. Kuiper & H. Reubsaet (2001). *Van de straat? De relatie jeugd en openbare ruimte verkend.* Assen: Van Gorcum.

Kenniscentrum Grote Steden (2002). *Staat van de stad. Agenda strategische kennisthema's Grote Steden 2003-2010.* Den Haag.

KCGS /NWO (2003). *Nieuwe kennis voor steden. Stedelijk Innovatieprogramma. Den Haag.*

KCGS/NWO (2004). *Stedelijk Innovatieprogramma.* Den Haag.

Keuzenkamp, S. (1995). *Emancipatiebeleid* en de *levensloop* van *vrouwen*: een *toekomstanalyse.* Tilburg: proefschrift KUB.

Keuzenkamp, S., M. Cloïn, W. Portegijs & V. Veldheer (Ed.) (2003). *Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling.* Onderzoeksrapport 2003-2 SCP. Den Haag: SCP.

Ministerie BZK (1998). *Grote-stedenbeleid: werk in uitvoering.* Brief van de staatssecretaris van Binnenlandse Zaken, dd. 12 maart 1998, Den Haag: Ministerie van BZK.

Ministerie BZK (2002). *Samenwerken aan de kracht van de stad. Actieplan GSB 2002-2009.* Den Haag: Ministerie van BZK.

Ministerie SZW (2004). *Reconciliation of work and private life. Daily routine arrangements, from local practice to national policy.* Policy and good practices in Finland, France, Italy, The Netherlands. Den Haag: Ministerie van SZW.

Mückenberger, U. & J.Y. Boulin (2002). *Times of the city – new ways of citizens' involvement.* Hamburg: Universiteit van Hamburg.

Musterd, S., & F. Pinkster (2005). Over integratie, sociale netwerken en beleid. *City Journal*, 1, 1, 13-20.

Pels, T. (2003). *Respect van twee kanten. Een studie over last van Marokkaanse jongeren.* Assen: Van Gorcum.

Peper, A., J.L. Ypeij & M. van den Berg (2004). *Gender, sociaal kapitaal en sociale vooruitgang.* Interne onderzoeksrapportage. EUR 2004.

Sociaal en Cultureel Planbureau (2004). *Emancipatiemonitor 2004.* Den Haag: SCP en CBS.

Spierings, F. (2003a). *De stad als gevaar. Kanttekeningen bij de sociale kwaliteit van Rotterdam.* Openbare les. Hogeschool Rotterdam.

Spierings, F. (2004a). Investeren in de buitenruimte voor kinderen. *Pedagogiek in Praktijk,* april, 3-8.

Spierings, F. (2004b). Jong op straat: werken aan een pedagogisch klimaat in de buitenruimte. *Vernieuwing,*. 63, 6, juni 2004.

Spierings, F. (2005). De stad als uitdaging voor pedagogen. *Pedagogiek in Praktijk.* Te publiceren in september 2005.

Spierings, F. & A. Huygen (2003b). Kinderen inspireren plannen stedelijke vernieuwing. *Vitale Stad,* mei, 3-6.

Uitermark, J. & J.W. Duyvendak (2005). De bestuurbare buurt: uitdagingen voor onderzoek en beleid op het gebied van sociale menging. *Migrantenstudies*, 21, 2, 87-101.

Veenman, J. (Ed.) (1990). *Ver van huis. Achterstand en achterstelling bij allochtonen.* Groningen: Wolters-Noordhoff.

Vogel, G. (1996). *Oudere alleenstaande mannen. Zelfstandig blijven zonder zorg?* Amsterdam: Het Spinhuis.

Wiggers, R, Kouwenberg, H. & L. Karsten (1996). *Kindertijd: de vrijetijdsbesteding van Amsterdammertjes in kaart gebracht.* Amsterdam: Gemeente Amsterdam/Stedelijk Beheer.

Zeijl, E.M.,Crone, K. Wiefferink, S. Keuzenkamp & M. Reijneveld (2005). *Kinderen in Nederland.* Den Haag: SCP/TNO.

Beeldmateriaal

Kristine (Qwirksilver) en Glenda Owens (Capturedbythelight): Flickr.com.